

O SLOVENSKEM GLAGOLSKEM NAČINU

Toporišič obravnava v Slovenski slovnici 1976 [= SS76], str. 427–8, tako imenovano HIERARHIZACIJO POMENSKE PODSTAVE. Za uvod pravi: »Pomensko podstavo povedi v upovedenju oblikujemo tudi tako, da od glagolskega dejanja prizadeto v stavčni strukturi spravimo bolj v ospredje, vršilca dejanja pa odrinemo na stransko mesto skladijske strukture.« Načini hierarhizacije da so: 1. s trpno obliko, 2. s splošnim vršilcem dejanja, 3. z obliko ali besedo za stanje; ¹ itd. Še obširnejša obravnava hierarhizacije je v Toporišičevi Novi slovenski skladnji 1982 [= NSS82], str. 242–50.

I

Predlagam, da prenesemo iz oblikoslovja v poglavje o hierarhizaciji (v podaljšek točke 1 iz prejšnjega odstavka) vse o pojmu GLAGOLSKI NAČIN in torej obravnavamo trpnik (to povsem skladijsko zadevo) predvsem kot enega izmed načinov hierarhizacije.

Dobra posledica te spremembe bi bila, da bi bil pojem GLAGOLSKI NAČIN izpeljan iz HIERARHIZACIJE kot nadrejenega pojma. V oblikoslovju glagola ni izpeljave glagolskega načina iz nečesa nadrejenega. Dalje je v oblikoslovju glagola glagolski način opredeljen s skladijskimi sredstvi, kar je tam nenavadno, v poglavju o hierarhizaciji pa seveda pričakovano.

Drugo vprašanje je, ali je treba v oblikoslovju glagola obravnavati zloženo spregatev za trpnik (npr. *tepen sem*).² Ta spregatev se vede kot zložena glagolska časa, tj. vedenje zloženih oblik ni v celoti napovedljivo iz vedenja njihovih sestavnih delov, če gledamo na stvar na naslednji način. Medtem ko se npr. pri izrazih za stanje kot *proga je porušena* glagolski vid ravna po pomožniku *biti*, in je torej nedovršni (tako SS76, 288), se npr. v (zloženem) pretekliku glagolski vid, kot je znano, ne ravna po osebni glagolski obliki: *šel je* je dovršno, *hodil je* nedovršno, osebna glagolska oblika pa je v obeh primerih isti je. Nekaj podobnega opazamo v zloženi spregatvi za trpnik:

preteklik	<i>Micka je bila ustavljena</i>	<i>Micka je bila ustavljena</i>
prihodnjik	<i>Micka bo ustavljena</i>	<i>Micka bo ustavljena</i>
sedanjik	<i>Micka je ustavljena</i>	<i>Micka je ustavljena</i>

Tu se mi zdi stavek s sedanjikom in deležnikom dovršnega glagola (*Micka je ustavljena*) prav tako neprimeren za izražanje prave sedanosti kot *napišem* namesto *pišem*, kajti stavek bi moral pomeniti »Micko ustavljajo«, pa tega očitno ne pomeni. Drugače je npr. v če-stavku: *če bi bila Micka (zdaj) ustavljena* lahko pomeni »če bi Micko (zdaj) ustavili«. Dalje morem reči *Micka je začela/nehala biti ustavljena* s pomenom »Micko so začeli/nehali ustavljati«. *Micka je začela/nehala biti ustavljena* pa mi pomeni samo stanje (»Za Micko se je začelo/nehalo stanje ustavljenosti«). Torej je *biti ustavljen* dovršno, *biti ustavljan* pa nedovršno, kar pomeni, da se glagolski vid ravna po deležniku, ne po pomožniku. To

¹ Izraz STANJE pomeni v tem članku samo 'stanje, ki je izid preteklega dejanja'.

² V preglednici zloženih oblik za trpnik (SS76, 324; preglednica izpopolnjena v SS84) je omenjen tudi trpnik na se, npr. *tiska se*. Ta trpnik nima zloženih oblik, če se besedica *se* šteje za prosti morjem (SS76, 284; NSS82, 340: popona). Oblike kot *tiska se* so navedene samo v tretji osebi ednine, v resnici so možne vse osebe vseh števil (prim. NSS82, 409). Zgleda: (kolegici:) *Breda, iščeš se po celi fakulteti*, (prva slovenska knjiga:) *tiskala sem se v težavnih razmerah*. Omenjen pa je velelnik *tiskaj se*.

je možna delna utemeljitev predloga, da štejemo *biti* + trpni deležnik za posebno zloženo spregatve. Ta delna utemeljitev pa ne velja, če izvajamo trpniške zgradbe iz ustreznih tvorniških s pretvorbo: v takem primeru namreč nastanejo opisane vidsko pogojene razmere v trpniških zgradbah, ker so pač take razmere že v osnovnejših tvorniških zgradbah in se pri pretvorbi ne zgodi nič, kar bi vidske razmere spremenilo. SS76, 296 navaja delni opis take pretvorbe,³ vendar ni jasno, ali se trdi, da so tvorniške zgradbe osnovnejše. Če se, smo ob edino delno utemeljitev zložene zgradbe za trpnik – kar seveda ne bi bilo prav nič hudega, če naj se trpnik tako ali tako obravnava v skladnji. – Pravkar opisana možna utemeljitev zložene spregatve za trpnik ima za podlago zgoraj mimogrede že omenjeno misel iz SS76, 288, da je pomožniški *biti* nedovršnega vida. To misel bi bilo treba zaradi njene ključnosti utemeljiti, vendar mi ni uspelo najti nobene možne delne utemeljitve. Zdi se mi najmanj enako verjetno, da je pomožniški *biti* brez vida. Tedaj bi vidske razmere pri trpniku z *biti* sledile kar iz lastnosti trpnega deležnika, torej ne bi podpirale zložene spregatve za trpnik. Podobno v zloženih časih odloča vid opisnega deležnika. Deležnik stanja pa je tako in tako pridevnik (SS76, 152), torej je pri njem nedovršni vid pričakovan ne glede na to, ali je po izvoru od dovršnega ali od nedovršnega glagola. (O zabrisanosti prvotnih vidskih razmer pri deležniku stanja glej SS76, 341.) Trpni deležnik in deležnik stanja se skratka ne vedeta enako glede glagolskega vida: trpni deležnik je dovršni ali nedovršni, deležnik stanja je samo nedovršni.

II

SS76, 295 vidi v glagolskem načinu »pojem za razmerje med osebkom in (iz)vršilcem glagolskega dejanja«. V nadaljevanju omenjenega besedila je glagolski način zožen na obravnavo tvornika in trpnika, ne da bi ta zožitev kako sledila iz navedene opredelitve. Tako zožena opredelitev tudi ni v skladu s teorijo o označenosti. Le-ta šteje kot znano trpnik za označenega nasproti tvorniku. Na podlagi tega bi pričakovali, da bo iz opredelitve glagolskega načina sledila predvsem pozitivna podopredelitev trpnika, tvornik pa bi zajel 'ostalo'. Kot stoji stvari zdaj, je pozitivno opredeljen tvornik (namreč kot zgradba, v kateri je osebek hkrati (iz)vršilec glagolskega dejanja).⁴ Če bi bila to v slovenski slovnici edina možnost, bi zavračala občejezikoslovno teorijo o označenosti v nekem njenem delu, ki doslej ni bil sporen. Vendar v hierarhizacijo prenesena obravnava nudi primerno, v SS76 že nakazano rešitev: trpnik se da opredeliti kot zadevajoč razmerje med osebkom in od glagolskega dejanja prizadetim, tvornik pa je tedaj netrpnik. Tako je trpnik skladenjsko bolje zamejen kot tvornik, v skladu s teorijo o označenosti; ta napoveduje tudi, da je raba tvornika veliko pogostnejša kot raba trpnika; in res je tako (SS76, 296).

III

Stik, ki ga je SS76 vzpostavila med glagolskim načinom in hierarhizacijo, nudi po mojem mnenju možnost za povezavo glagolskega načina z vezljivostjo. Tu dodajam malo natančnejši prikaz tako pojmovane povezave.

Govorili bomo predvsem o glagolih, katerih osnovna vezljivost je taka, da izkazujejo udeležence vršilec (glagolskega dejanja), prizadeto (od glagolskega dejanja) in sredstvo. Ka-

³ Tri nepopolnosti opisa pretvorbe:

1. Ni povedano, kateri tvorniki se lahko pretvorijo v trpnike (je pa posredno omenjeno, da morajo pretvorljivi tvorniki vsebovati predmet; natančneje bi bilo: predmet v tožilniku, kot je to navedeno na str. 291).

2. Posredno se trdi, da se osebek tvornega stavka lahko pretvori v predložno zvezo z od tudi v trpniku z besedico *se*. Primer **pes se boža od Janeza*.

3. Niso omenjeni »vloženi« trpniki in kako ravnati med pretvorbo z njimi. Prim. *pes se ji pusti božati, pusti ga biti pregledanega*.

⁴ Nadaljnji odstavki prav tam kažejo, da je treba omenjenemu udeležencu kot alternativni dodati še nosilca stanja in nosilca poteka; še več možnosti je naštetih na str. 475; tvornik namreč ne zajema samo tvornikov, ki so pretvorljivi v trpnike.

dar je to troje vsebovano tudi v pomenski podstavi stavka in se v globinski zgradbi ubesedi ter dobi v globinski zgradbi stavčnoočlensko vlogo,⁵ nastane površinska zgradba kot v zgledu *Janez premika žoga s palico*. Če se vršilec v globinski zgradbi ubesedi s slovarsko enoto se (naslonka), dobimo *žoga se premika s palico* (zaradi pomena prim. *žoga se da premikati s palico*). Če slovarska enota se vršilca v globinski zgradbi ZAMENJA, tako da v globinski zgradbi poslej ni vršilca, dobimo (po dodelitvi stavčnoočlenskih vlog) *žoga se premika s palico* (prim. *žoga se da premikati s palico*).⁶ Če se v globinski zgradbi ne ubesedi vršilec pomenske podstave, dobimo *premika s palico*, preteklik *premikalo je s palico*.⁷ Če se v globinski zgradbi ne ubesedi prizadeto pomenske podstave, dobimo *Janez premika s palico*. Če se v globinski zgradbi pojavi se kot vršilec ali kot njegova zamenjava brez udeleženske vloge, prizadeto pa se ne ubesedi, dobimo *premika se s palico* (preteklik *premikalo se je s palico*), prim. *da se premikati s palico* (*dalo se je premikati s palico*). Če se v globinski zgradbi ne ubesedi udeleženec sredstvo, dobimo že omenjene zglede brez *s palico*.

Sistematično obstaja poleg slovarske enote glagola s tako osnovno vezljivostno zgradbo druga slovarska enota, ki se od prve razlikuje v tem, da je vršilec zamenjan z besedico se (ki se ne vede kot udeleženec), udeleženec sredstvo se izbriše, ostane pa udeleženec prizadeto in kot besedno gradivo osnovni glagol. Če vsebuje pomenska podstava stavka od naštetih udeležencev samo prizadeto, se sme osnovni glagol + se prenesti iz slovarja v globinsko zgradbo. Ta globinska zgradba se po dodelitvi stavčnoočlenskih vlog uresniči površinsko kot v zgledu *žoga se premika (sama od sebe)*, torej kot srednjiška zgradba. Če se prizadeto pomenske podstave v globinski zgradbi ne ubesedi, dobimo *premika se (samo od sebe)*, preteklik *premikalo se je (samo od sebe)*, spet kot srednjiško zgradbo. Prim. tudi *žoga se more premikati sama od sebe* (**žoga se more premikati samo od sebe*, **žoga se da premikati sama od sebe*, **žoga se da premikati samo od sebe*).

Poglejmo kratko še stavka *Micka tone* (srednjiški pomen) in *Micka se utaplja* (srednjiški in trpni pomen)! V slovarju sta slovarski enoti *utapljati* (z udeleženci vršilec, prizadeto in sredstvo) in *toniti* (z udeležencem nosilec poteka, a brez udeležencev prizadeto in sredstvo). Nosilec poteka se vede glede se kot vršilec glagolskega dejanja. Če se nosilec poteka v globinski zgradbi ubesedi (ali nadomesti) s slovarsko enoto se, glagol pa je *toniti*, dobimo *tone se*, preteklik *tonilo se je*.

Kot vidimo, se del tu obravnavanih zadev rešuje v slovarju, del pa v skladnji (v pomenski podstavi in v globinski zgradbi). Kolikor gre pri tem za pravila, pričakujemo, da imajo izjeme tista, ki delujejo v slovarju, skladenjska pa ne. To je izkustveno preverljiva napoved. Kolikor vidim, jo dejstva potrjujejo. Zgled. Trpniški stavek *žoga/žoga se premika* dobi se v globinski zgradbi, torej je to skladenjska pravilnost. Srednjiški *žoga se premika* dobi se v slovarju. V skladu z našo napovedjo pričakujemo, da mogoče obstajajo srednjiški pri-

⁵ Stavčnoočlenske vloge podeljujejo udeležencem pravila, ki so najbrž v glavnem samodejna, niso pa v ničemer posebnost trpnika, in ki se ozirajo na to, ali so udeleženci tudi ubesedeni, samo toliko, kolikor se pri ubeseditvi izjemoma spremeni tudi kak udeleženec (prim. o besedici se v nadaljevanju članka). Kadar je v pomenski podstavi vršilec, postane ta osebek. Kadar v pomenski podstavi ni vršilca, je pa udeleženec prizadeto, postane ta osebek. To sta najobičajnejši možnosti. Premore pa pomenska podstava tudi manj običajne možnosti. Nekateri udeleženci (npr. izvor, uživalec) načeloma ne morejo postati osebek. To problematiko bi bilo treba obdelati natančneje. V shematičnih prikazih izpeljav tu spodaj postavljam udeleženca, ki ima postati osebek, med udeleženci najbolj na levo.

⁶ Da sta *žoga se premika* in *žoga se premika* v tem prikazu ozko povezana, je njegova dobra stran. – Oblika *žoga* je tudi v površinski zgradbi označena kot prizadeto (s tožilniškim sklonilom; to naslovniku lajša razkrivanje sporočila), imenovalnik *žoga* ni tako označen (kar za naslovnika ni ugodno).

⁷ Če noben udeleženec ne postane osebek stavka ali če ostane v globinski zgradbi neubeseden udeleženec, ki postane ob dodeljevanju stavčnoočlenskih vlog osebek stavka, nastane brezosebkova zgradba. Npr. *kapnilo mi je* (proti kaplja mi je kapnila).

meri obravnavane vrste brez se, trpniških primerov obravnavane vrste brez se pa da ni. Zgleda za srednjiški stavek, v katerem je se pričakovan, v resnici pa ni obvezen: *vlak (se) je iztiral*, prim. *X je iztiral vlak* (glagol *iztirati (se)* je omenjen v SS76, 294), *naša umetna proza (se) začenja z Martinom Krpanom* (SS76, 295), prim. *X začenja našo umetno prozo z Martinom Krpanom*. – Možno pa je, da imata neprehodna *iztirati*, *začenjati* neodvisni glagolski gesli z udeležencem nosilec poteka (brez udeleženca prizadeto). – Nadaljnje slovarske zadeve, pri katerih pričakujemo izjeme, so slovarski zapisi trpnih deležnikov. Gre za to, ali se take slovarske enote sploh tvorijo, odkloni od pričakovanega pa so tudi glede njihove vezljivosti. Ne pričakujemo pa izjem npr. pri dodeljevanju stavčnočlenskih vlog in pri dodeljevanju sklonov jedrom samostalniških zvez.

Sistematično obstaja poleg slovarske enote glagola z osnovno vezljivostno zgradbo druga slovarska enota, ki se od prve razlikuje v tem, da je vršilec zamenjan z udeležencem izvor, medtem ko prizadeto in sredstvo ostaneta, besedno gradivo enote pa je trpni deležnik osnovnega glagola. Trpni deležnik dobi torej v slovarju samostojno geslo, ki ima svojo vezljivost (delno pridevniško, med drugim kot v zgledih *narodi so zatirani* in *zatirani narodi*, delno preneseno od ustreznega glagola, namreč udeleženca prizadeto in sredstvo; udeleženec izvor se najde tako pri glagolih kot pri pridevniki); oblikoslovno poteka poveza z ustreznim osnovnim glagolom s pravili; le-ta z ene strani določijo, ali ima osnovni glagol ob sebi trpni deležnik, z druge strani pa trpnemu deležniku podelijo fonemsko podobo. Kadar vsebuje pomenska podstava od udeležencev prizadeto, sredstvo in izvor, izpolnjuje globinska zgradba pogoje, da se v njej ubesedi tak trpni deležnik. Globinska zgradba se uresniči površinsko kot v zgledu *žoga je premikana od Janeza s palico*. Če se v globinski zgradbi ne ubesedi prizadeto pomenske podstave, dobimo *premikano je od Janeza s palico*. Če se v globinski zgradbi ne ubesedi izvor, dobimo *žoga je premikana s palico*. Če se v globinski zgradbi ne ubesedita niti prizadeto niti izvor, dobimo *premikano je s palico*. Če se v globinski zgradbi ne ubesedi sredstvo, dobimo že našete zglede brez *s palico*.

Zgledi izpeljav shematično:

Slovarska enota: *premikati* vršilec, prizadeto, sredstvo

Pomenska podstava:	vršilec	povedje	prizadeto	sredstvo
Ubeseditev:	Janez	premikati	žoga	palica
Stavčni členi:	osebek	povedek	predmet	prislovno dol.
Površinska zgr.:	<i>Janez premika žogo s palico</i>			

Slovarska enota: *premikati* vršilec, prizadeto, sredstvo

Pomenska podstava:	vršilec	povedje	prizadeto	sredstvo
Ubeseditev:	se	premikati	žoga	palica
Stavčni členi:	osebek	povedek	predmet	prislovno dol.
Površinska zgr.:	<i>žogo se premika s palico</i> (trpni pomen)			

Slovarska enota: *premikati* vršilec, prizadeto, sredstvo

Pomenska podstava:	vršilec	povedje	prizadeto	sredstvo
Ubeseditev:	se	premikati	žoga	palica
Stavčni členi:	–	povedek	osebek	prislovno dol.
Površinska zgr.:	<i>žoga se premika s palico</i> (trpni pomen)			

Slovarska enota: *premikati se* prizadeto

Pomenska podstava:	povedje	prizadeto
Ubeseditev:	premikati se	žoga
Stavčni členi:	povedek	osebek
Površinska zgr.:	<i>žoga se premika</i> (srednjiški pomen)	

Slovarska enota:	<i>premičan</i>	prizadeto	sredstvo	izvor
Pomenska podstava:	povedje	prizadeto	sredstvo	izvor
Ubeseiditev:	premičan	žoga	palica	Janez
Stavčni členi:	povedek	osebek	prislovno dol.	prislovno dol.
Površinska zgr.:	žoga je premikana s palico od Janeza			

Redko v knjižnem, dokaj pogosto v neknjižnem jeziku nahajamo poleg *pomagalo se mi je s knjigo* tudi *pomagano mi je bilo s knjigo*, kjer glagolu *pomagati* (nekomu z nečim) manjka udeleženec prizadeto, sicer značilen za trpnik. Stavka ne zahtevata nobenih prijemov mimo tu zgoraj popisanih. Shematični prikaz izpeljav:

Slovarska enota:	<i>pomagati</i>	vršilec	uživalec	sredstvo
Pomenska podstava:	vršilec	povedje	uživalec	sredstvo
Ubeseiditev:	Janez	pomagati	Micka	knjiga
Stavčni členi:	osebek	povedek	nepremi pred.	prislovno dol.
Površinska zgr.:	Janez je pomagal Micki s knjigo			

Slovarska enota:	<i>pomagati</i>	vršilec	uživalec	sredstvo
Pomenska podstava:	vršilec	povedje	uživalec	sredstvo
Ubeseiditev:	se	pomagati	Micka	knjiga
Stavčni členi:	–	povedek	nepremi pred.	prislovno dol.
Površinska zgr.:	Micki se je pomagalo s knjigo			

Slovarska enota:	<i>pomagan</i>	uživalec	sredstvo	izvor
Pomenska podstava:	povedje	uživalec	sredstvo	izvor
Ubeseiditev:	pomagan	Micka	knjiga	Janez
Stavčni členi:	povedek	nepremi pred.	prislovno dol.	prislovno dol.
Površinska zgr.:	Micki je bilo pomagano od Janeza s knjigo			

Drugi zgledi iste vrste: *streljano je bilo po sovražniku*, za *sovražnikom*, *poizvedovano je bilo po tatu*, *pridobljeno je bilo na času*, v *zadevi je bilo odločeno takoj*, o *stvari je bilo molčano*, *glasovano, žrebano, pesnjeno, filozofirano, meditirano, premišljevano*, na *gumb je bilo pritisnjeno ob šestih*, na *to je bilo pozabljeno*, *glede računa je bilo dogovorjeno*, *med partnerji je bilo posredovano*. Videti je, da je ta malce nenavadni trpnik možen predvsem pri glagolih, ki poznajo tudi vezavo z udeležencem prizadeto, prim. *streljati sovražnike*, *pridobiti čas*, *odločiti zadevo*, *pesniti pesmi*, *premišljevati besede*, *pritisniti gumb*, *pozabiti stvar*, *posredovati sporočilo*.

Vse bistveno se torej zgodi v slovarju (tam se sistematično določa/spreminja vezljivost), v pomenski podstavi (tam se odloča, katere slovarske enote so vstavljive) ter v globinski zgradbi (tam se povedje in udeleženci ubesedijo s slovarskimi enotami, nato pa se jim dodelijo stavčnočlenske vloge). Trpniška pretvorba je v tem sistemu nepotrebna, in to je pravzaprav zaželen izid, saj trpniška pretvorba še ni izrečena dovolj natančno in dvomim, da bi jo uspelo izreči zadovoljivo v prihodnosti (tudi za druge jezike ni uspelo).

Obstoj rešitve, prikazane v pričujočem članku, bi bilo seveda treba napraviti verjetnega s čim več in čim boljšimi delnimi utemeljitvami.

Janez Orešnik

Filozofska fakulteta v Ljubljani

* Da sta *žoga se premika* in *žogo se premika* v tem prikazu orko potekala, je tudi v površinski zgradbi označena kot prizadeto je tožilnik/trpnik, tožbeno/izvajalnik, ročilo, imenovanik žogo ni tako označen (kar za naslovnik ne ustreja).
 * Če noben udeleženec ne postane osebek stavke ali če ostane vlogovni zgradbeni član, stane ob dodeljevanju stavčnočlenskih vlog osebek (npr. *žoga se premika*).